

PREKURSORY OŚWIATY DOROSŁYCH

1. Prekursorzy w innych krajach

Prekursor (łac. *praecursor*, ang. *precursor*, fr. *precurseur*, niem. *Vorläufer*, ros. *предвестник* – poprzednik, zwiastun) to człowiek, który w danej dziedzinie wyprzedza innych, zapowiada jakiś nowy kierunek.

W *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (t. 6, s. 1456) znajdujemy informację, że prekursor to „(...) człowiek, który w danej dziedzinie wyprzedza innych, zapowiada jakiś nowy kierunek (...)”, to inaczej poprzednik jakiejś idei, określonych działań i zapowiadający swoją działalnością nowatorstwo, odkrywcość.

Zgodnie z tym za prekursorów oświaty dorosłych uznać trzeba osoby, które rozpoczęły, przed wielu laty, działalność edukacyjną ludzi dorosłych, niezależnie od tego, jakimi intencjami kierowali się, podejmując tę działalność.

Trzeba na wstępie powiedzieć, że we wszystkich krajach europejskich i pozaeuropejskich, w których rozwijała się oświata dorosłych, znaleźć można jej znaczących prekursorów. W przypadku Wielkiej Brytanii byli to między innymi przemysłowiec Robert Owen, który w swym kompleksie włókienniczym w New Lanark w Szkocji już w 1816 roku zorganizował dla młodzieży rozpoczynającej pracę w przemyśle stałe, dobrowolne kształcenie zawodowe. Służyły temu też powołane przez niego kluby dyskusyjne, czytelnie, świetlice oraz wykłady powszechne na tematy na przykład norm i zasad życia moralnego, tolerancji religijnej, gospodarstwa domowego, wolności osobistej i inne. Do podobnych ludzi należał Georg Birkbeck, profesor fizyki i chemii Uniwersytetu w Glasgow, który już pod koniec XVIII wieku zainicjował specjalne wykłady dla robotników, a zachęcony powodzeniem tej akcji (do 550 słuchaczy na wykładzie), po przeniesieniu się do Londynu, w 1823 roku założył tam pierwszy instytut mechaniki, który wnet stał się (ogółem było ich w Anglii 610) ważną i niemal powszechną instytucją oświaty dorosłych. Idee i inicjatywy obu tych prekursorów były kontynuowane przez brytyjskie i pozabrytyjskie organizacje charytatywne, stowarzyszenia oświatowe, związki kooperatystów, zrzeszenia właścicieli fabryk oraz przedsiębiorstw handlowych. We Francji, mającej duże tradycje centralizmu, podobne działania edukacyjne zainicjował Franciszek Guizot, minister i reformator oświaty ludowej. W 1833 roku, nawiązując do kilku inicjatyw „bezimiennych” nauczycieli, wydał on zarządzenie o organizowaniu kursów wieczorowych dla dorosłych, którzy nie ukończyli szkoły elementarnej. Po tym nastąpił szybki ilościowy rozwój tych kursów (w 1841 roku było ich ponad 3400 z liczbą ponad 68 000 uczących się). Tym aktem

F. Guizot przyczynił się do powstania we Francji szkolnictwa elementarnego dla dorosłych. Nieco później, bo około 1848 roku, na listę francuskich prekursorów oświaty dorosłych wpisał się kolejny minister oświaty Hipolit Carnot. Wystąpił on z planem otwarcia w większych ośrodkach przemysłowych szkół – klubów, na wzór angielskich instytutów mechaniki z salami na odczyty, zebrania i dyskusje. Wnet po zainicjowaniu akcji klub robotniczy istniał w każdej dzielnicy Paryża. H. Carnot wpłynął także korzystnie na zakładanie bibliotek publicznych w miastach (w tym i dla robotników) i na wsiach. Nadto, w 1848 roku powołał on do życia instytucję o nazwie Służba Wieczornych Lektorów Publicznych, złożoną z profesorów szkół wyższych (w miastach) i nauczycieli szkół elementarnych (na wsi), która zajęła się popularyzacją użytecznych wiadomości z różnych dziedzin życia, informowaniem najszerszych rzesz społecznych o pracach i planach rządu, szerzeniem idei republikańsko-demokratycznych¹.

W przypadku dziewiętnastowiecznych Prus za prekursora oświaty dorosłych uznać trzeba Fryderyka A.W. Diesterwega, znanego organizatora kształcenia (i dokształcania) nauczycieli szkół ludowych. Jego idee w tym zakresie znalazły oddźwięk poza granicami Prus (w tym także w działalności publicystycznej i organizatorskiej Ewarysta Estkowskiego) w środowisku nauczycieli wielkopolskich. Do grona wybitnych prekursorów oświaty dorosłych w Niemczech przełomu XIX i XX wieku, zwłaszcza zaś realizowanej poprzez czytelnictwo, zaliczyć trzeba Waltera Hofmanna, twórcę nowoczesnego bibliotekarstwa i teorii czytelnictwa. Ten znany w młodości kierownik małej biblioteki publicznej w Dreźnie opracował pedagogiczną koncepcję pracy bibliotekarza z czytelnikiem, dając tym osiągnięciem podwaliny pod rozległą praktykę i teorię współczesnej pedagogiki bibliotecznej oraz koncepcji książki jako środka przekazywania dorobku duchowego narodu².

W przypadku Danii takim prekursorem jest niewątpliwie Mikołaj F.S. Grundtvig – pisarz, teolog i pedagog, wybitny działacz oświatowy i reformator duńskiego szkolnictwa. Zainicjował on duński ruch uniwersytetów ludowych, dając tym początek bogatemu rozwojowi uniwersytetów ludowych w innych krajach. Podobne miano (prekursora) przysługuje w Danii drugiemu wybitnemu nauczycielowi Duńczyków Krystianowi Koldowi, realizatorowi idei Mikołaja F.S. Grundtviga.

2. Prekursorzy w Polsce

Także w Polsce powstanie i rozwój oświaty dorosłych jest dziełem wielu prekursorów. Wyliczenie przynajmniej głównych z nich i ukazanie ich wkładu w rozwój ilościowy i jakościowy oświaty dorosłych wymaga napisania ogromnego dzieła.

Jednym z pierwszych prekursorów oświaty dorosłych (zwanej wtedy „oświatą ludu”) był Kazimierz Osiński (1738–1802)³, pijar, pedagog, autor i tłumacz dzieł z zakresu fizyki, chemii, metalurgii. Po studiach w Wiedniu i Paryżu wykładał filozofię

¹ *Historia wychowania*, red. Ł. Kurdybacha, PWN, Warszawa 1968, t. 2, s. 383–384.

² W. Wolert, *Demokracja i kultura. Praca oświatowa za granicą*, Drukarnia Wł. Łazarskiego, Warszawa 1930, s. 674–685.

³ R. Leszczyński, K. Sarnecki, *Osiński Kazimierz* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1979, t. XXIV, s. 336–338.

i matematykę w Collegium Nobilium. Tam zorganizował pierwszą w Warszawie szkolną pracownię chemiczną. W 1779 roku rozpoczął w niej wykłady publiczne z bezpłatnymi pokazami doświadczeń. Wykłady odbywały się (budynek Collegium Nobilium) początkowo trzy, a następnie dwa razy w tygodniu. Cieszyły się dużą popularnością wśród warszawskiej publiczności. Wygłaszający objaśniał na nich między innymi zasady działania pomp, sikawek, młynów i tartaków oraz innych. Osiński był też autorem popularnych książek, w których zapoznawał ówczesne społeczeństwo polskie z najnowszymi osiągnięciami techniki w innych krajach. Przykładem jest *Roboty maszyny powietrznej pana Mongolfier* (1784), w której objaśniał zasady lotu i budowy balonów, dodając własny pomysł konstruowania aerostatów na powłoce metalowej, zdolnych do transportowania towarów a tanich w eksploatacji. Napisał też *Sposób ubezpieczający życie i majątek od piorunów* (1784), w którym to dziełku dawał wskazówki, w jaki sposób należy zakładać piorunochrony. Zakończył je zaś poradnikiem ratowania osób porażonych piorunami. Zafascynowany dziełkiem Michał Ponia-towski, biskup płocki, zalecił podległemu sobie duchowieństwu instalowanie piorunochronów według wskazówek Osińskiego.

W tym samym czasie, lecz w innym miejscu, bo na Wileńszczyźnie, aktywną działalność edukacyjną i wychowawczą wśród ludu organizował Paweł K. Brzostowski (1739–1827), ksiądz, wykształcony w Rzymie (Collegium Clementinum), kanonik wileński, referendarz litewski, jeden z inicjatorów reform włościańskich, znany też ze sponsorowania wydawnictw literackich i naukowych (m.in.łożył na wydanie wartościowego podręcznika *Logiki* Kazimierza Narbutta, 5 wydań w latach 1769–1799). Brzostowski oddawał się również zajęciom literackim i tłumaczeniom (m.in. przetłumaczył z włoskiego pijara Ciapińskiego *Nauka dla nowych spowiedników*, a z francuskiego jezuita Baltazara Gracjana *Człowiek uniwersalny*). Poświęciwszy się wsi i rolnictwu, Brzostowski przetłumaczył z francuskiego i wydał dwutomową książkę Duhamela du Monceau *Dzieło o rolnictwie* (Wilno 1770–1773). Głównym jednak jego osiągnięciem była inicjatywa na rzecz poprawy losu włościan. Zakupiwszy dobra w Mereczu nieopodal Wilna (4 mile), podjął działania na rzecz poprawy warunków cywilizacyjnych i oświaty włościan. W rozmowach prywatnych

„(...) odstręczał ich od pijaństwa, zachęcał bywać w kościele (...) rozdawał nagrody tym, którzy dobrze gospodarowali i opilstwo porzucili (...)”⁴,

w niedzielę czytał im pożyteczne książki. Zorganizował życie wsi na zasadzie samorządu (określały to uzgodnione z włościanami *Ustawy stosujące się do dobrego porządku i powinności osiadłych ludzi w dobrach Pawłowie czyli Mereczu, przepisane* – 1769). Tak stworzona „Rzeczpospolita Pawłowska” posiadała własny samorząd, policję, szkołę, monetę i lekarza, a także miejsce zebrania włościan w celach oświatowych i kulturalnych, stanowiące załóżkę przyszłego domu ludowego. Ten pierwszy – jak się wydaje – na ziemiach polskich dom ludowy sprzyjał rozwojowi czytelnictwa, służył zajęciom popularyzującym nowoczesne, jak na tamte czasy, gospodarowanie na wsi. Odbywały się w nim zajęcia służące popularyzacji wiedzy przyrodniczej, geografii i historii, wychowaniu fizycznemu i przeciwdziałały nałogom (opilstwo). Na zajęciach tych propagowano zagadnienia poprawy stanu sanitarnego i zdrowotnego włościan. Owa republika „wolnych włościan” – mimo że budziła uznanie wielu postępowych

⁴ T. Turkowski, *Brzostowski Paweł* Ksawery [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1937, t. III, s. 55–56.

ludzi tamtych lat – była jednak dziełem krótkotrwałym. Uległa likwidacji po trzecim rozbiórze Polski i wyjeździe Brzostowskiego za granicę. W latach następnych Brzostowski, będąc proboszczem w innych parafiach Wileńszczyzny, wydał kilka broszur o treści autobiograficznej, gospodarczej i sztuki (np. *Opisanie kościołów „malowań” w Rzymie i w kraju* – druk w Wilnie w 1811 roku). Mimo że jego dzieło zniszczone zostało przez nieprzyjazne losy historii, wpisał się dobrze w dzieje społeczne naszego kraju jako inicjator reformy życia społecznego włościan epoki stanisławowskiej, poprzednik działań w tej mierze Stanisława Staszica.

Trzecim prekursorem oświaty dorosłych w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej był Feliks Radwański (1756–1826)⁵, architekt, profesor matematyki, mechaniki i hydrauliki w Szkole Głównej Koronnej (potem UJ) w Krakowie. Odkryty przez Hugona Kołłątaja, wykształcony został w Paryżu (w Chaillot poznał działanie pierwszej we Francji maszyny parowej). W wykładach w Szkole Głównej Koronnej jako pierwszy w Krakowie mówił o zasadach działania maszyny parowej oraz omawiał inne urządzenia ułatwiające pracę rąk ludzkich. Stworzył również dobrze zaopatrzony gabinet modeli, takich jak: tartaki, młyny, folusze, mosty zwodzone, różnego rodzaju pompy i inne. W tym to gabinecie (1782) realizował wykłady z mechaniki praktycznej dla rzemieślników. Opiekując się – jako architekt uniwersytetu – uniwersyteckimi włościami, opowiadał się za uwłaszczeniem chłopów w dobrach akademickich. Interesował się rolnictwem i ogrodnictwem, był zaangażowany w prace na rzecz poprawy doli chłopów pańszczyźnianych. Podejmował działania zmierzające do podniesienia poziomu ich przygotowania zawodowego. Już w 1777 roku wydał – z myślą o tej sprawie – *Kalendarz polski i ruski na rok p. 1777* (Kraków 1777). Prawie 30 lat później w 1806 roku zaczął w Krakowie redagować pismo pt. „Dziennik Gospodarski Krakowski”. Na jego łamach chciał nakłonić społeczeństwo do unowocześnienia rodzimego rolnictwa, informując czytelników o osiągnięciach w dziedzinie gospodarowania za granicą. Wypełniał pismo tłumaczeniami z zagranicznej literatury fachowej, na przykład H.L. Duhamela du Monceau o płodozmianie, H.L. Thaera o hodowli ziemniaków, prawie jeszcze nieznaney w naszym kraju, J. Tulla o uprawie roli i innymi. Do rozpoczętych przez niego prac nad podniesieniem poziomu życia włościan i kształcenia rzemieślników wracano w latach późniejszych wielokrotnie.

Niewątpliwie jednym z najwybitniejszych prekursorów polskiej oświaty dorosłych był Stanisław Staszic (1755–1826)⁶, starannie wykształcony (Lipsk, Getynga, Paryż), ksiądz, działacz polityczny, filozof, pisarz (autor m.in. *Przestroga dla Polski* – 1790) i publicysta, wybitny przedstawiciel polskiego oświecenia, nauczyciel i wychowawca synów kanclerza Andrzeja Zamoyskiego. W czasie Sejmu Czteroletniego (1788–1792) działacz obozu reform, rzecznik interesów mieszczaństwa oraz polepszenia sytuacji społecznej chłopów. Fundator gmachu dla warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (Pałac Staszica), a od 1808 roku jego prezes. W Księstwie Warszawskim członek Izby Edukacyjnej i autor projektów oświatowych, a następnie w Królestwie Polskim członek Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (zastępca ministra), współorganizator Uniwersytetu Warszawskiego (1816) i Szkoły Akademicko-Górnicznej w Kielcach, inicjator rozbudowy zagłębia staropolskiego. Dla oświaty

⁵ A. Żeleńska-Chelkowska, *Radwański Feliks* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1978, t. XXX, s. 19–22.

⁶ M. Czeppe, Z.J. Wójcik, *Staszic (Stasic, Staszyc) Stanisław* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 2004, t. XLII, s. 540–551.

dorosłych zasłużył się głównie poprzez dwa przedsięwzięcia. Pierwsze to zorganizowanie w swoich dobrach hrubieszowskich nowoczesnych instytucji dla włościan: Hrubieszowskiego Towarzystwa Rolniczego.

Towarzystwo to prowadziło kasę pożyczkową, organizowało szkoły elementarne, fundowało stypendia dla młodzieży uczącej się w szkołach „wyższych”, organizowało opiekę nad sierotami, starcami, utrzymywało szpital. Ważnym ogniwem jego działalności był dom społeczny powołany już w 1816 roku, działający na zasadzie instytucji samorządowej. Krzewiło się w nim czytelnictwo, odbywały się pogadanki i dyskusje na tematy gospodarcze i społeczne. Instytucja ta „przeżyła” Staszica, ale jej dalszemu funkcjonowaniu „zaszkodziły” wydarzenia 1830 roku, do idei tej instytucji nawiązano wiele lat później, odbudowując w Polsce międzywojennej ruch zakładania domów ludowych na wsi.

Osiągnięcie drugie to organizacja w Warszawie w czasach Księstwa Warszawskiego szkół rzemieślniczych dla ubogiej młodzieży. Staszic, działając jako członek Izby Edukacyjnej, w związku z nową organizacją rzemiosła zainicjował w 1816 roku tworzenie w niej szkół rzemieślniczo-niedzielnich dla terminatorów zatrudnionych w rzemiośle. Na program szkół składała się: nauka czytania i pisania, poznanie czterech działań arytmetycznych oraz opanowanie rysunku technicznego. Pierwszą taką szkołę założono w 1817 roku. Jej powodzenie skłoniło Izbę Edukacyjną do uruchomienia następnych i to nie tylko w Warszawie, ale i w innych miastach. W 1830 roku w Księstwie Warszawskim działało 15 szkół rzemieślniczo-niedzielnich – z tego 9 poza Warszawą. Mimo że po śmierci Staszica dynamika rozwoju tych szkół osłabła, a po wydarzeniach 1830 roku w zasadzie zanikła, do jej koncepcji, podobnie jak i do staszicowskich tradycji tworzenia domu społecznego jako ośrodka życia kulturalnego włościan, wracano przez wiele następnych dziesięcioleci, nawet jeszcze w pierwszych dziesięciatkach XX wieku (szkoły niedzielne organizowane dla bezdomnych w Warszawie po I wojnie światowej).

W tym samym czasie, kiedy szczyt swojej działalności organizatorskiej osiągał Stanisław Staszic, na listę prekursorów tej oświaty „wpisywała” się także księżna Izabela Czartoryska (1746–1835)⁷. Wskutek wczesnego osierocenia nie otrzymała starannego wykształcenia, uzupełniała je później przez czytelnictwo, liczne podróże zagraniczne oraz kontakt z ludźmi ze sfer rządowych i dyplomatycznych. Była jedyną dziedziczką fortuny po zamożnym ojcu oraz żoną światłego i wybitnego polityka (działającego w trudnych czasach) księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego, generała ziem podolskich. Miała wyjątkowy talent ujmowania ludzi. Po utracie niepodległości przez Rzeczpospolitą szlachecką rozpoczęła tworzenie muzeum (świątynia Sybilli, Dom Gotycki) w Puławach. Na listę prekursorów oświaty dorosłych wpisała się natomiast jako autorka dwu popularnych dzieł. Pierwsze to *O sposobie zakładania ogrodów* (Wrocław 1805), przeznaczone zarówno dla zamożnych, jak i ubogich. Jej autorka „(...) pragnie zamieniać wioski i okolice w ogrody i sady, które by uprzyjemniały życie i pracę na wsi” (Waniczkówna, 1938, s. 247). W tym celu w dziełku podaje wiele praktycznych wskazówek dotyczących rozwoju ogrodnictwa (drzewa, klomby, sady, studnie, kwiaty, ozdoby, ogrodzenie). Dzieło kończy się obszernym „Katalogiem drzew, krzewów, roślin i kwiatów”. (Warto przypomnieć, że w 1979 roku Wydaw-

⁷ H. Waniczkówna, *Czartoryska (Izabela) Elżbieta* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1938, t. IV, s. 241–246.

nictwo Artystyczne i Filmowe dokonało przedruku offsetowego dziełka z wydania w 1805 roku). Drugie dzieło Czartoryskiej to *Pielgrzym w Dobromilu, czyli nauki wiejskie* (Warszawa 1817). Powstało w wyniku zbliżenia się księżnej do chłopów (pod wpływem męża sympatyzującego z ruchem fizjokratów, którzy poprawę bytu zawsze mieli na uwadze).

Treścią utworu są przystępne opowiadania (20 „nauk”) historyczne (pielgrzyma Chwaliboga skierowane do dzieci, udzielającego mu schronienia włościanina Biry w fikcyjnym wzorcowym podkrakowskim Dobromilu), przeplatane pożytecznymi wskazówkami dotyczącymi życia wiejskiego, dającymi obraz gospodarnej wsi. Widać z tego, że twórczość edukacyjna realizowała głównie cele praktyczne i była dostosowana do wszystkich warstw społeczności wiejskiej. Dziełkiem tym (*Pielgrzym w Dobromilu*), które ma charakter encyklopedii wiadomości niezbędnych dla ludu wiejskiego, zachęcała księżna innych do tworzenia literatury ludowo-wychowawczej, w trudnym dla Polaków okresie zaborczej rzeczywistości. O popularności i poczytności *Pielgrzyma w Dobromilu* wnioskować można z faktu, że do końca XIX wieku miał on 12 wydań (w różnych miastach ziem polskich). Dostrzegając potrzeby oświatowe włościan, Czartoryska zakładała też szkoły wiejskie dla dzieci chłopskich.

Z podobnej działalności popularyzatorskiej zasłynął w XIX wieku Jan B. Chodźko (1777–1851)⁸, prawnik, pisarz, działacz społeczny i oświatowy. W młodości związany z Wilnem, później z Mińszczyzną, gdzie w kręgach ziemiańskich stał się znanym organizatorem życia towarzyskiego i społecznego. Rozmiałowany w działaniach teatralnych (autor popularnych sztuk scenicznych, reżyser i aktor), organizował również wolnomularstwo narodowe. Zabierał też głos w sprawach włościańskich – między innymi opowiadał się za szczepieniami włościan przeciw ospie. Spośród kilku jego książek (łącznie wydanie jego dzieł to 12 tomów) dla ludu na uwagę zasługuje *Pan Jan ze Świsłoczy, kramarz wędrujący* (1821), książka, która w formie półpowieściowej służyła krzewieniu „mądrości” na wsi. Miała cztery wydania polskie i dwa w języku litewskim. Była to książka dla włościan. Przedstawiała kramarza Jana wędrującego po różnych miastach Litwy i Łotwy. Kupiec, wędrując, obserwuje życie włościan

„(...) omawia z nimi różne sprawy rolnicze i handlowe, zdrowotność i dotyczące wychowania dzieci, przesady i występki, naprowadza ich na poprawne działania i zachowania”.

Jak widać, treść jej dotyczy ważnych spraw oświatowych ludu. Jest ona przykładem tego, jak zabiegać o trafne rozwiązanie wielu spraw.

W pewnym stopniu za podobnego prekursora oświaty dorosłych uznać należy Lucjana H. Siemieńskiego (1807–1877)⁹, literata, konspiratora, spiskowca, emigranta i działacza patriotycznego. Wywodził się z Galicji Wschodniej, studiował w Odessie. Mieszkał we Francji, Belgii i Niemczech, a pod koniec życia w Krakowie. W 1845 roku wydał w Poznaniu znane dzieło *Wieczory pod lipą, czyli historię narodu polskiego, opowiadane przez Grzegorza spod Raclawic*, klasyczną publikację popularną dla ludu. Są to pogadanki (50 wieczorów) historyczne od legend o Lechu, Krakusie i Wandzie po wydarzenia 1830 roku, wygłaszane przez dziadka wnukom. Książka była niezwykle poczytna. Jej czytelnictwo stało się formą krzepienia ducha narodowego

⁸ T. Turkowski, *Chodźko Jan Borejko* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. III, 1937, s. 384–385.

⁹ E. Kiślak, *Siemieński (Siemiński) Lucjan Hipolit* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1996, t. XXXVII, s. 23–28.

Polaków, pozbawionych własnej narodowości, żyjących w trudnych warunkach braku własnej państwowości. Do 1873 roku miała ona już 10 wydań. Nadto, dwukrotnie (1860 i 1898) wydano ją (nieco skróconą) pod zmienionym tytułem *Wieczory w Ojcowie – czyli opowiadania Grzegorza o dawnych czasach Rzeczypospolitej Polskiej spisane przez L...S....* Wydrukowano ją również dwukrotnie (1922 i 1935) w Polsce niepodległej.

Z wybitnych ludzi żyjących na przełomie XIX i XX wieku na listę prekursorów oświaty dorosłych wpisać trzeba Konrada Prószyńskiego (Kazimierza Promyka) (1851–1908)¹⁰, redaktora i publicystę, działacza oświatowego i księgarza, autora elementarzy i broszur popularnonaukowych, założyciela i redaktora „Gazety Świątecznej”. Prószyński już w młodości zaangażował się w pracę oświatową między innymi w Wydziale Czytelni Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności. Był współzałożycielem tajnego Towarzystwa Oświaty Narodowej (1875), którego zadaniem było organizowanie oświaty dla ludu. Działając w jego ramach, zorganizował bibliotekę, siedem czytelni i cztery biblioteki wiejskie. W trosce o książki dla ludu zorganizował też w Warszawie tanią księgarnię sprzedającą wartościowe książki. Opracował oryginalną książkę do nauczania dorosłych analfabetów pod znamienym tytułem *Elementarz, na którym nauczysz się czytać w 5 albo 8 tygodni* (1875). Zastosowanie w nim oryginalnej metody nauczania (nauczanie czytania całymi sylabami, ryciny z podpisami umożliwiającymi poznanie sposobu pisania całych słów) przyniosły *Elementarzowi* ogromny sukces. Jeszcze za życia autora był wydawany 49 razy. W 1879 roku K. Prószyński wydał kolejny podręcznik pt. *Obrazkowa nauka czytania i pisania oraz elementarz dla samouków*. Wnet po wydaniu podręcznik ten uznany został na międzynarodowej wystawie w Londynie (1892), urządzonej przez tamtejsze Towarzystwo Pedagogiczne, za najlepszy elementarz świata (spośród około 500 nadesłanych na konkurs). Prószyński napisał i wydał też kilka książek popularnych dla ludu, przy opracowywaniu których zaprezentował własny styl popularyzatorski, dając tym wzór innym autorom.

Największym jednak osiągnięciem życiowym i edukacyjnym Prószyńskiego był tygodnik „Gazeta Świąteczna”. Stworzona w 1881 roku i działająca na nowych zasadach (m.in. publikowanie korespondencji z czytelnikami), popularyzowała sprawy gospodarki rolnej i gospodarstwa domowego, rzemiosła i przemysłu, sprawy gminne, szkół i oświaty. Walczyła z plagami pijaństwa, niechęci do postępu rolnego, lenistwa. Prószyński skupił wokół pisma dużą liczbę wartościowych autorów: profesorów szkół wyższych i znanych publicystów. Dzięki temu „Gazeta Świąteczna” miała bardzo duże powodzenie wśród czytelników, zwłaszcza chłopów. Wydawana była (po śmierci Prószyńskiego jej redaktorami byli m.in. jego syn Tadeusz, a przed II wojną światową córka Janina). Działalność popularyzatorska i publicystyczna Prószyńskiego znalazła wielu naśladowców w gronie praktyków kształcenia dorosłych.

W tym samym czasie co szczytowe osiągnięcia oświatowe K. Prószyńskiego, na polu oświaty dorosłych pojawił się kolejny znaczący prekursor. Był nim Stanisław Michalski (1865–1949)¹¹, działacz Czytelni Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, od 1893 roku zatrudniony jako inżynier w Wydziale Mechanicznym Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. Był także działaczem oświatowym na rzecz polskich

¹⁰ W. Stankiewicz, *Prószyński Konrad* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1985, t. XXVIII, s. 565–568.

¹¹ J. Hulewicz, *Michalski Stanisław* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1975, t. XX, s. 597–602.

pracowników inżynieryjno-technicznych (m.in. był założycielem Biblioteki Kolejowej, członkiem zarządu Kolejowego Stowarzyszenia Oświatowego „Jedność”). Michalski w porozumieniu z filozofem Adamem Mahrburgiem i socjologiem Ludwikiem Krzywickim, uzyskawszy pomoc Kasy im. Mianowskiego, rozpoczął wydawanie monumentalnego „Poradnika dla samouków”. Wydawnictwo było przeznaczone dla pragnącej się uczyć młodzieży i żądnych wiedzy ludzi dorosłych zamierzających kontynuować samokształcenie. W „Poradniku” zamieszczone bywały opracowania na wysokim poziomie z różnych dziedzin wiedzy. Tom pierwszy (1898) obejmował matematykę i nauki przyrodnicze, tom drugi (1899) nauki filologiczne i historyczne, tom trzeci (1900) nauki społeczno-prawne i filozoficzne, tom czwarty (1902) – systemy kształcenia i dalszy ciąg nauk filozoficznych. Nisko skalkulowana cena poszczególnych tomów, jak i istnienie bardzo chłonnego odbiorcy w postaci młodzieży i dorosłych zapewniały „Poradnikowi” nieoczekiwany i trwały sukces. Duże społeczne zapotrzebowanie, konieczność skompensowania braku w zaborze rosyjskim polskiego uniwersytetu spowodowały wydawanie następnych serii „Poradnika dla samouków”; zmienianych i uzupełnianych oraz pod innymi tytułami: druga pt. „Świat i człowiek” (6 tomów z lat 1903–1913), trzecia pt. „Dzieje myśli” (historia rozwoju nauk z lat 1907–1909), Nowe wydanie (2 tomy z lat 1915–1917). Tak wznawiany „Poradnik dla samouków” (do 1932 roku wydano 57 różnych jego woluminów) odegrał ogromną rolę w kształceniu się całych pokoleń Polaków pozbawianych w Królestwie polskiego uniwersytetu i pierwszych dziesiątkach lat odrodzonego państwa, stając się wzorem edytorskim dla późniejszych wydawnictw tego typu.

Do innych prekursorów w zakresie oświaty dorosłych należała Jadwiga Dziubińska (1874–1937)¹², działaczka społeczno-oświatowa związana z ruchem ludowym, członek ZG PSL „Wyzwolenie”, pedagog, autorka nowatorskich programów wychowawczych dla młodzieży wiejskiej. Wychowanka „Uniwersytetu Latającego” i kursów pszczelnictwo-ogrodniczych. Poznała szkolnictwo rolnicze w Czechach i Danii. W młodości pracowała w czytelnich Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności. Od 1900 roku organizator i kierownik Szkoły Rolniczej Męskiej w Pszczelinie, a następnie organizator i kierownik Szkoły Rolniczej w Kruszynku (Kujawy), potem (1910) Szkoły Rolniczej typu Uniwersytetu Ludowego w SokołóWKu (powiat Ciechanów). Tam stosowała nowatorskie programy wychowawcze. Wychowankowie tych szkół byli pionierami gospodarczego i kulturalnego rozwoju swoich wsi. W 1919 roku została wybrana posłem do Sejmu Ustawodawczego. W Sejmie zajmowała się głównie sprawami oświatowymi. Tam w 1920 roku przeforsowała ustawę o szkolnictwie rolniczym, zgodnie z którą w każdym powiecie miały powstać dwie szkoły rolnicze: żeńska i męska. W 1927 roku założyła Seminarium dla Nauczycielek Szkół Rolniczych wraz z Uniwersytetem Ludowym w SokołóWKu. Poprzez założony w 1926 roku w Warszawie Instytut Oświaty i Kultury im. Staszica wspierała samokształcenie młodzieży wiejskiej. W realizacji tej idei znalazła kilku naśladowców i kontynuatorów.

Podobnej klasy prekursorów różnych elementów oświaty dorosłych można wymienić jeszcze wielu. Na pewno należy do nich Aleksander K. Patkowski (1890–1942)¹³, w latach międzywojennych inicjator ruchu uniwersytetów regionalnych i organizator

¹² I. Kosmowska, *Dziubińska Jadwiga* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1938, t. IV, s. 184.

¹³ A. Rembalski, Z.J. Wójcik, *Patkowski Aleksander Kazimierz* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1980, t. XXV, s. 332–334.

krajoznawstwa. Do działaczy społeczno-oświatowych dużego pokroju należeli Zofia Solarzowa (1902–1988) i Ignacy Solarz (1891–1940) – twórcy Wiejskiego Uniwersytetu Ludowego w Szycach pod Krakowem i Wiejskiego Uniwersytetu Orkanowego w Gaci koło Przeworska – inicjatorzy rozległego ruchu uniwersytetów ludowych.

Nie można też nie wspomnieć o prekursorach przysposobienia rolniczego młodzieży wiejskiej z lat międzywojennych (doświadczalnych konkursów rolniczych, klubów rolniczych chłopców i dziewcząt) oraz nowoczesnego upowszechniania wiedzy rolniczej wśród dorosłych: Edmundzie Błaszczyku (1895–1960) – specjalście ogrodnictwa z Centralnego Związku Kółek Rolniczych i Bohdanie Dederko (1891–1969) – działaczem społecznym, a także Józefie Mikułowskim-Pomorskim (1868–1935), uczonym i polityku.

Innymi prekursorami oświaty dorosłych, zwłaszcza zaś w zakresie wychowania dorosłych przez ruch śpiewaczy i teatralny, byli: Zygmunt Gargas (1876–1948), prawnik i ekonomista, popularyzator wiedzy (odczyty) w kraju i za granicą, założyciel Związku Teatrów i Chórów Włosciańskich (1907). Spadkobiercą jego tradycji po wielu przeobrażeniach i reorganizacjach jest dzisiaj Towarzystwo Kultury Teatralnej. Do podobnych prekursorów należy Jędrzej Cierniak (1886–1942), oryginalny organizator ruchu teatrów ludowych, twórca koncepcji samorodnego teatru chłopskiego, sięgającego do pieśni, tańców i zwyczajów ludowych, założyciel (1929) i prezes Instytutu Teatrów Ludowych.

Byli też znani i zasłużeni prekursorzy oświaty dorosłych w poszczególnych regionach ziem polskich: Józef P. Lompa (1797–1863) na Śląsku, nauczyciel i organista, publicysta i tłumacz, działacz narodowy, autor prac popularyzujących wiedzę rolniczą, sadowniczą, pszczelarską i rzemieślniczą; Izidor Gulgowski (1874–1925), nauczyciel, założyciel jednego z pierwszych na ziemiach polskich muzeum wiejskiego, ożywiciel kaszubskiej twórczości ludowej; Gustaw H.M. Gizewiusz (1810–1848), kaznodzieja parafii ewangelickiej w Ostródzie, obrońca praw i kultury ludu mazurskiego, współzałożyciel (1842) poczytnego pisma „Przyjaciel Ludu Łęckiego”; Józef Londzin (1863–1929), ksiądz, działacz narodowy na Śląsku Cieszyńskim, organizator pracy w stowarzyszeniach polsko-katolickich, kolekcjoner zabytków przeszłości związanych ze śląską kulturą ludową (kontynuowaniem jego pracy zajęło się Polskie Towarzystwo Ludoznawcze w Cieszynie) i wielu innych.

3. Cechy osobowe i strategię działania edukacyjnego prekursorów

Poznanie życia oraz analiza zajęć zawodowych i działalności społecznej wymienionych prekursorów w różnych obszarach kształcenia dorosłych (oświaty ludu) pozwala dostrzec u nich kilka charakterystycznych cech. Pierwsza to rozległe wykształcenie. Omawiani organizatorzy działań oświatowych to na ogół ludzie starannie wykształceni, znający wiele dyscyplin naukowych, a także języki obce. Z tej racji niektórzy zajmowali się również tłumaczeniem znaczących na ogół prac naukowych z innych języków. Wykształcenie to zdobywali w szkołach na terenie naszego kraju, a także na znanych uczelniach zagranicznych – głównie Francji, Niemiec, Włoch. Ci, którzy w młodości – z różnych przyczyn – nie uzyskali takiego wykształcenia (przykładem

Izabela Czartoryska), uzupełnili je później przez kontakt z ludźmi światłymi, zagraniczne podróże, działalność polityczną i gospodarczą, a także systematyczne i intensywne samokształcenie (przez czytelnictwo), a nawet bogate życie towarzyskie.

Wszyscy byli reprezentantami, i to znaczącymi, aktualnych w ich czasach kierunków filozoficznych, doktryn ekonomicznych i określonych idei społecznych (form ustroju państwowego, monetarnego, podatkowego, oświatowego i innych). Niektórzy byli gorącymi zwolennikami głębokiej reformy gospodarki chłopskiej i rozwijającej się spółdzielczości oraz gospodarki kapitalistycznej. Pierwsi z wymienionych (P. Brzostowski, F. Radwański) byli reprezentantami fizjokratyzmu, uważającego ziemię za jedyną podstawę gospodarki, a z rolnictwa wywodzili poszczególne gałęzie przemysłu. S. Staszic to znany zwolennik idei oświecenia. Pokolenie prekursorów I połowy XIX wieku sympatyzowało z romantyzmem (J. Chodźko, L. Siemieński) i dostrzegało wartość kultury ludowej i folklorysty oraz jego twórcy – stanu chłopskiego. Następni – ci z końca XIX wieku (K. Prószyński, S. Michalski) – zbliżyli się do pozytywizmu i w związku z tym zaakceptowali głoszone przez niego hasła pracy organicznej, a w tym i potrzeby rozwoju oświaty, zwłaszcza stanu trzeciego (chłopów, robotników i rzemieślników).

Pokolenie najmłodszych, tych z początku XX wieku, sympatyzowało z ruchem emancypacyjnym wsi, równouprawnienia młodzieży wiejskiej z młodzieżą innych klas społecznych (J. Dziubińska, J. Mikułowski-Pomorski), a także dążyło do emancypacji chłopów (Z. i I. Solarzowie) i uczynienia z niego świadomego swych możliwości kreacyjnych obywatela odbudowanego kraju. Jeszcze inni związali się z ruchem regionalistycznym (A. Patkowski, J. Cierniak) jako elementem umacniania kraju. Wspólna dla myślenia i działania owych prekursorów, zwłaszcza czasów rozbiorowych, była idea narodowowyzwoleńcza i zmierzanie „przez oświatę do wolności”. Prekursorom pracy oświatowej lat międzywojennych zaś przyświecała idea umacniania państwa polskiego i poszanowania świadomości klasowej warstw tworzących to państwo.

Prekursorzy ci zainicjowali i rozwinęli znaczące z reguły działania edukacyjne. Jedni – akcją wykładów popularnych, drudzy – wydawnictw książek i czasopism popularnych, następni tworzyli szkoły dla dorosłych, inni inicjowali sieć bibliotek powszechnych i rozwijali czytelnictwo, jeszcze inni zakładali uniwersytety powszechne i ludowe, zajęli się stymulowaniem ruchu śpiewaczego i teatralnego, kolekcjonerstwa pamiątek przeszłości i innych. Wszyscy oni znaleźli wielu kontynuatorów swoich działań – znacznie je rozszerzających, różnicujących i pogłębiających. Przez to działacze ci stali się twórcami złożonej mozaiki instytucji i wielu dokonań organizatorskich, które składają się na współczesną oświatę dorosłych.

4. Bibliografia

Czeppe M., Wójcik Z.J., *Staszic (Stasic, Staszyc) Stanisław [w:] Polski słownik biograficzny*, 2004, t. XLII, s. 540–551.

Historia wychowania, t. 2, red. Kurdybacha Ł., PWN, Warszawa 1968.

Hulewicz J., *Zarys dziejów pracy kulturalno-oświatowej*, t. 1, 2, ZG TWP, Warszawa 1960.

Druk powielony.

- Hulewicz J., *Michalski Stanisław* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1975, t. XX, s. 597–602.
- Kisłak E., *Siemieński (Siemiński) Lucjan Hipolit* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1996, t. XXXVII, s. 23–28.
- Kosmowska I., *Dziubińska Jadwiga* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1938, t. VI, s. 184.
- Leszczyński R., Sarnecki K., *Osiński Kazimierz* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1979, t. XXIV, s. 336–338.
- Mauersberg S., *Z dziejów oświaty dorosłych*, wyd. 2 uzupełnione, ZG TWP, Warszawa 1981.
Druk powielony.
- Rembalski A., Wójcik Z.J., *Patkowski Aleksander Kazimierz* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1980, t. XXV, s. 332–334.
- Stankiewicz W., *Prószyński Konrad* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1985, t. XXVIII, s. 565–568.
- Turkowski T., *Chodźko Jan Borejko* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1937, t. III, s. 384–385.
- Waniczkówna H., *Czartoryska (Izabela) Elżbieta* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1938, t. IV, s. 241–246.
- Wolert W., *Demokracja i kultura*, Wydział Społeczno-Wychowawczy Związku Spółdzielni Spożywców RP, Warszawa 1930.
- Żeleńska-Chełkowska A., *Radwański Feliks* [w:] *Polski słownik biograficzny*, 1987, t. XXX, s. 19–22.